

XVIII. SZÁZADI ADATOK AZ ÉRMELLÉKI JÁRÁS HAGYOMÁNYOS TÁPLÁLKOZÁSI KULTÚRÁJÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

A XX. században kiteljesedő néprajzkutatásnak nemcsak az un. *terepmunkával* nyert *recens adatainak* tudományos feldolgozása volt a célja, hanem a parasztságkutatást elősegítő történeti források értelmezése is. Ezeket a történeti forrásanyagokat legavatottabban történészek szolgáltatták, miközben maguk a néprajzosok is – *Tálas István, Balogh István, Varga Gyula* és mások – értékes új adatokkal gazdagították az agrár történetírást.

Az alábbiakban történeti forrásokra támaszkodva próbálunk XVIII. századi néprajzi képet rajzolni az érmellékiekről különös tekintettel az általuk megteremtelt és előállított élelmiszereikre. Történeti forrásanyagunk könnyen elérhető *Bársony István–Papp Klára–Takács Péter* szerző trió munkája után. Az *úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében* címmel egy kiadványsorozatot indítottak útjára 2001-ben.¹ E kiadványsorozatnak mindjárt az első kötete tartalmazza az Érmelléki járás úrbérrendezés-kori (XVIII. századi) iratanyagát, amiből következtetéseket vonhatunk le a föld javaiból élő falusi és mezővárosi jobbágyok és szabadmenetelűek életkörülményeiről, társadalmi viszonyrendszereiről.² Élelmiszereikről, táplálkozási szokásairól közvetetten szólnak a felmérések. Olyan kérdésekre válaszolva, mint „...miből álló a jobbágyságnak és zselléreknek adózása és kötelessége...” „mienemű haszonvételei vannak ezen helységnek és határjának...”; *Adnak-é az itt való lakosok az földesuraságnak kilencedet? Ha adnak minemű termésből és javakból adgyák azt?... Ezenkívül más adózás fejében mit szokott ekkortáig a jobbágy adni esztendőnként az uraságnak, jelesül pedig olyatin akár készpénzből, akár más egyébből adatott adózás és ajándék miből álló vót?... „Van-e szőlőhegy a faluban”... ” Vannak-e gyümölcsöseik, zöldséges-, káposztás- vagy egyéb kertjeik? Komlót gyűjthetnek-e a falu határa-*

* A szerző az MTA-DE Néprajzi Kutató Csoportjának főmunkatársa. Az érmelléki néprajzi kutatásait az MTA-TKI támogatással és az NKFP 5025 sz. pályázat keretében végzi.

1 *Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I. Az Érmelléki és a Sárréti járás. Az Erdélyi-történeti Alapítvány kiadása. Debrecen, 2001.; u. az: II. Szalontai és a Váradai járás. Debrecen, 2003.; u. az: III: Belényesi járás. Debrecen, 2004.*

2 *Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: i. m. I. Az Érmelléki és a Sárréti járás. Debrecen, 2001. 361 p.*

ges-, káposztás- vagy egyéb kertjeik? Komlót gyűjthetnek-e a falu határában?... Van-e malom a helységben vagy közelükben”.³

Mária Terézia korában közigazgatásilag az Érmelléki járáshoz 65 település tartozott. Mindenhol készítettek felmérést. A fentebb idézett kérdésekre adott válaszokból eléggé egységes kép rajzolódik ki, de ez a kép nem teljes, mozaikszerű. A mozaikok azonban objektív tényekkel bizonyítják a hagyományos táplálkozaskultúra történetének egyes fejezeteit.

Mindenhol (kettő vagy három) nyomás alatt művelt földben a fő termény, a kenyérgabona ami nem más, mint a *tiszta búza* és a *kétszeres élet*. Csak elvétve termeltek rozst (pl. *Kokadon*).⁴ A szántóföldet nem trágyázták. A föld termőerejét, minőségét egyrészt a szerint adták meg, hogy megterem-e benne a *tiszta búza* vagy csak *kétszeres búzát (életet)* vetnek bele. A vetések alá háromszor szántottak. Néhol már előfordult, hogy kétszer is elég volt (pl. *Bogyoszló*, rom. *Buduslän*).⁵ A földeket kizárólag marha igaerővel művelték. Rendszerint négy ökörfogattal. Ugyancsak gyakori volt a hat ökörrrel való szántós különösen agyagos területen így pl. *Középes* (rom. *Cuzap*) falu határában.⁶ A *tiszta* és *kétszeres búza* mellett termeltek árpát, zabot és már kültelken tengerit is, mely termékek olykor bizonyára szerepet játszottak a kenyérgabona szükséglet kipótlásában, hiszen a XX. századi néprajztudományi tapasztalatok még ilyen esetekről számolnak be.

A föld minőségének másik értékmérője a terméshozam. A XVIII. században jó termőföldet jelentett, ha 1 köből vetőmag után 7-8 köből termény megterem, a sovány föld 1 köbőlől 3-4 köből ad (pl. *Királyi*, rom. *Chiralem*,⁷ *Köbőkút*, rom. *Cubulcut*, *Kéc*, rom. *Chet*).⁸ A termés mennyiségét úgy is szabályozták, hogy első esztendőben megtermelik a *tiszta búzát*, másik esztendőben többnyire *kétszeres életet* vetnek (pl. *Értarcván*, rom. *Tarcea* a nemes káptalan birtokon)⁹, hogy kívánságukhoz mérten elegendő termést tudjanak learatni.

A forrásanyagból egyértelműen következtethetünk arra, hogy a kenyér alapvető élelem a legalacsonyabb társadalmi rétegnél is. Hozzávaló azonban nem minden családnak termelt meg. Ezért jártak szőlőültetvényekbe dolgozni. Szőlőalján és belső telken termelt gyümölcsüket az érmelléki falvakból elvitték a Mezősége búzáért (ritkábban tengeriért) cserélni. (Pl. *Felsőderna*, rom. *Derna*, *Bisztraújfalu* rom. *Bisztra*, *Baromlak* rom. *Barumlaca*). „Kevés gyümölcsöseink is vannak határunkon, melyeknek gyümölcsét leginkább Mezősége vinni és he-

3 Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: i. m. 14–15.; a továbbiakban csak erre a munkára vonatkozik az i. m.

4 i. m. 105–107.

5 i. m. 46–47.

6 i. m. 124.

7 i. m. 113.

8 i. m. 121.

9 i. m. 80–81.

lyébe búzát szoktunk hozni.”¹⁰ A *Margittán* (rom. *Marghita*) lakó fazekasok cse-
répedényeiket szintén *Mezőség*re hordták búzáért.¹¹

Több helyen is feljegyezték a kötelező robotolással kapcsolatban, hogy aratáskor, kaszáláskor az uraság maga kenyeren tartott bennünket (*Középes* rom. *Cuza*). *Felsődernára* rom. *Derna* – vonatkozóan *Draveczki* úr aratáskor a maga kenyeren és eleségén tart bennünket. Azonfelül az a kegyessége is járul az uraságnak hozzánk, hogy aratásnak alkalmatosságával étellel és elengedő kenyérral szokott bennünket provideálni. (*Monospetri*, rom. *Petren*)¹² Aratáskor, kapáláskor kenyeret szokott adni az uraság (*Bisztraújfalu* rom. *Bisztra*).¹³ A kaszálás, kapálás és aratás szorgos, nagy emberi erőt igénylő mezőgazdasági munkák, amelyekkel nem lehetett várni és az emberektől erőletet kívánt, melyet legfőképp kenyérral pótoltak. Az összeírásnál több helyen is feljegyezték a robot teljesítésekor, „*hol kenyere nem lévén némelyiköknek – ebédájában megüünk az uraság szolgálatajára és néha napnyugat előtt hazamegyünk*” (gróf *Kornis* úr birtokán, *Lüki* rom. *Iten*).¹⁴

A gabona (és ez időben már a kukorica) termesztésével együtt járt a malmok létesítése. A kimutatásból az látszik, hogy szinte minden érmelléki településnek volt malma. Elsősorban jó vízi malom, néhol csergő (vízi) malom, a földesurak némely majorságában szárazmalom működött. Pl. *Érkésérűn* rom. *Cheşeren* több nagybirtokos osztozott, három szárazmalmot járattak ezen az egy településen. A feljegyzésekből azért megállapíthatjuk, hogy a korabeli igényeket, ami a liszt minőségét illeti, a vízi malmok elégitették ki. Ha a földesúrnál működött is a szárazmalom, a szabadmenetelű emberek a „*jóféle vízimalom*” keresték fel, hiszen az sehol sem volt messzire, legfeljebb egy órára járásra.

A búzán és a kétszeres gabonán kívül emberi fogyasztásra termeltek kölest, lencsét, borsót, káposztát, hiszen ezekből a termékekből a törvényes kilencedet (- *régi szokás szerint* - ahogyan több helyen leírták) meg szokták venni. E termékekre vonatkozóan azonban további utalások nincsenek. Káposztáról minden településen szóltak, de egyedül csak *Mihályfalván* (rom. *Valea Lui Mihai*) létezett külön káposztás kert kiszakítva az uraság résziről. Káposztát rendszerint belső telkeken termeltek. „*Káposzta, répa, hagyma s egyéb zöldség belső telkeinken és szőlő aljában*”.¹⁵ Csak *Gálospetrinél* (rom. *Galospetren*) jegyezték fel, hogy jóféle káposzta terem határukon, belső telkeiken, és a termést vagy helyben eladják, vagy máshová hordják értékesíteni.¹⁶

10 i. m. 146.

11 i. m. 131.

12 i. m. 138.

13 i. m. 43.

14 i. m. 126.

15 i. m. 82.

16 i. m. 98.

Figyelemre méltó tény, hogy az 1770-es évek tájékára vonatkozó feljegyzések még nem szólnak semmit a babról a száraz hüvelyesek közül. Helyette említik a borsót és a lencsét. A borsóról eddig azt vélték a kutatások, hogy már az újkorra csaknem teljesen eltűnt a paraszti rétegek táplálkozás-kultúrájából, helyébe lépett a szemes bab akár leves, akár babkása (sűrű étel) formájában.¹⁷

A gyümölcsfák számvetésekor általában azt jegyezték fel, hogy kevés van belőlük. Szőlőhegyekben vagy belső kertjeikben található. A gyümölcsöket saját fogyasztásra szánják, aszalják, pálinkát főznek, illetve vannak olyan települések, ahonnan a Mezőségekre viszik búzáért cserélni. A pálinkát a borral együtt kocsmákban értékesíthették, amelyeknek évi nyitvatartási rendje szigorúan szabályozva volt, általában szent Mihály napjától szent György napjáig. *Égetett bornak* nevezték az elárult bornak seprejéből főzött pálinkát, amelyet újból a kocsmában kiárultak.¹⁸ *Serháza* Érmellékén csak egy földesúrnak volt, melyet 1758-ban alapítottak *Margittán* (rom. *Marghita*) *Haller György* birtokán.¹⁹

Érmelléke történelmi borvidék. Azért nem minden településnek volt „hegyi szőlője”, de ahol hiányzott, ott is kertjeikbe ültettek (Pl. *Értarcsán* rom. *Tarcea*). Megítélésük szerint jó bort állítottak elő. Volt ahol kocsmákban árulták (Pl. *Diószeg* rom. *Diosig*), „a bort eladják a tóti borokkal egyáron (*Bozsaj* rom. *Bogei*)”,²⁰ volt ahol nem (Pl. *Éradonyban* rom. *Adoni*).

A vadon termő gyümölcsök hasznosításáról feljegyezték, hogy szabadon szedhetik, akik nem restellik. Azt is rögzítették: a vad gyümölcs ecetre való. Más területek táplálkozás-kultúrájával összevetve, feltételezhető, Érmellékén is gyakran fogyasztottak savanyú ízű ételeket, melynek ízesítéséhez vagy savanyúkáposzta levét, vagy saját maguk előállított ecetet használtak.

Még a növényi eredetű táplálékok sorában említjük meg a dohánytermesztésről szóló jegyzeteket. *Diószeg* (rom. *Diosig*) és közvetlen környékén eredményesen termelik. A gabona után a legjobban jövedelmező a nagybirtokok gazdálkodásában. A kilencedet a dohányból is beszolgáltatják. A szabadmenetelű emberek dohányból pénzelnek. Hogy saját használatra milyen népszerűségnek örvendett, a választ még megítélni sem lehet a feljegyzések soraiból.

Az úrbérrendezés forrásai alapján nagyon érdekes kép rajzolódik ki az állati eredetű élelmiszerekről. A kilenced bevétele mindenhol érintette a méhrajokat. Ebből az látszik, hogy édesítőre alapvetően szüksége volt az embereknek, és azt még mézzel tudták elégiteni. Ilyen módon jutottak hozzá földbirtokosok, a beszolgáltatást pedig teljesítik a jobbágyok, a szabadmenetelűek saját tevékenységi körükből. Némely helyen így pl. *Középesen* (rom. *Cuzap*) leírták, hogy *Baranyai Gábor* úrnak kilenced szolgálat jár a méheken kívül *báránybul* és *gidábul* is. Kö-

17 Magyar Néprajz IV. Életmód. főszerk.: *Balassa Iván*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. bibliográfia 818–832.

18 i. m. 131.

19 i. m. 131.

20 i. m. 49.

zépes érmelléki falunak rossz minőségű határa volt. Sovány talaját 6 ökörrrel szántottak kétszeres alá. Az erdők között levő szőlője is alábbvalóbb volt a túri és micskei boroktól. Aratáskor és kaszáláskor *Baranyai Gábor*, a falu ura a maga kenyerén robotoltatta alattvalóit. Feltételezhető, hogy ebben a faluban az állattartás volt a megélhetés fő forrása, azért jegyezték fel hangsúlyosan a kilenced beszolgáltatást a juh- és kecskeállományból, a természetett növények terméséből szedett dézsmák mellett.

Mária Terézia úrbérrendezése nyomán világossá vált, hogy a földesurak a XVIII. században már nem egyformán követeltek ún. „*konyhára*” valót vagy ajándékozás címén hasznokat. Több helyen is feljegyezték, hogy a földesúrnak adandó kilenceden, roboton és taxán, tehát a rendszeres szolgáltatásokon kívül ajándékot nem kérnek. A korábbi szolgáltatások nyomán azért elég sok érmelléki településen megmaradt a kötelező ajándékozás. Melyek is voltak ezek? A tejtermékek csoportjában minden fejős tehén után 1 icce²¹ vajat, néhol 1 meszely²² vajat kötelesek voltak adni. A vaj, feltételezhető, hogy ekkor még a legfontosabb zsírzónak számított, mivel a sertés zsírról, zsírzó szalonjáról sehol sem esik szó.²³ Ez a megállapítás viszont nem jelenti azt, hogy a vajfelhasználás mennyiségileg is számottevő lenne és minden korabeli társadalmi réteg fogyasztotta volna. Inkább feltételezhető, hogy a tehenetej tej formában, feldolgozás nélkül fogyasztották. Az urbáriumokban nincs megjegyezve, hogy a megjelölt mennyiségű vajat mikorra kell beszolgáltatni. Természetes dolog, hogy a *fejős tehenre* utalnak, ami a tehén biológiai állapotától is függött a vaj beszolgáltatás ideje. Úgy is jelölték, hogy *minden tehentől* 1 icce vajat vagy 1 máriást (*Margitta*, rom. *Marghita*). Az űrmértékkel megállapított icce, valamivel kevesebb, mint 1 l. A vajnak tehát a XVIII. században nagy értéke volt, mivel a *máriás, májjas* ezüst váltópénz volt, értéke 17-20 krajcár között mozgott.

A másik gyakran szereplő tétel a *csirke*, vagy a *tyúk* szolgáltatás: „*Ezenkívül minden házhelyes gazda 1 Rh. forint taxát, 2 csirkét, 1 icce vajat és 10 tojást adni a hét napi vadászaton és singfa vágáson, vagy hordáson kívül*”. (*Papfalva*, rom. *Popești*).²⁴ A felmérésből kiderült, hogy 1 tyúk értéke azonos volt 2 csirkével: minden – telkes és zsellér – gazda köteles 1 tyúkot vagy 2 csirkét beszolgáltatni. (*Fancsika*, rom. *Fâncica*).²⁵ Csirkét és tojást a törvényszékekre és ünnepekre kötelesek adni (*Középes*, rom. *Cuzap*).²⁶ Az esztendő által minden gazda 2 csirkét ad (*Felsőderna*, rom. *Derna*). A régi szokásjog a változtatások ellenére is a nyelvhasználatban rögződött, mégpedig azon az úton, hogy a baromfi ajándékozás korábban csakis alkalomhoz kötődött, mégpedig ünnephez: „*Taxát pedig,*

21 *icce* űrmérték egység, 0,85 liternek felel meg.

22 *meszely* űrmérték egység, fél icce azaz 0,425 liter.

23 A sertéseket kizárólag makkon tartották.

24 i. m. 148.

25 i. m. 88.

26 i. m. 124.

se vajat, se tojást nem adnak, hanem csak 1 tyúkot, mely karácsony tyúkjának nevezetik” (Papfalva, rom. Popești)²⁷, ugyanúgy van feltüntetve több jobbágy és szabadmenetelű faluban is (pl. Középes, rom. Cuzap). A tyúk értéke 3 poltának, azaz háromszor 1,5 krajcárnak (Déda rom. Deda jobbágyfalu esetében) volt megállapítva.²⁸

Szinte mindenhol rögzítették a csirke vagy tyúk, 1 icce vaj beszolgáltatás során a 10 némely földesúr részére a 12 tojást. Az egész falura, vagy egy meghatározott számú közösségre vonatkozott nagyobb állatok adományozása: *...minden gazda ad két csirkét, minden fejőstehéntől egy meszely vajat és kétszer egy esztendőben, úgymint karácsonykor és húsvétkor az egész helység ad egy ludat, egy rucát és egy pár csirkét vagy tyúkot...*” (Sárszeg, rom. Șarsig).²⁹ A káptalan földek után többet szedtek: *„Azonkívül általában mindnyájan esztendőnként 1 kakas pulykát, 4 ludat, 4 rucát, azonkívül minden ünnepekre, háromszor esztendőben egy süítő malacot, karácsony napra, húsvétra és pünkösdre pedig egy-egy bárányt, egy nyulat, 1 icce vajat, hol 3, hol 4 tyúkot, tojást pedig holt 20-at, hol 40-et szoktunk adni.”* (Selind, rom. Șilindru)³⁰ Mindez nemcsak a haszonvétel nagyságát jelzi, hanem az ételek nyersanyag fajtáját is. Ezen kívül máshol (pl. Papfalván, rom. Popești, Királyiban, rom. Chiralem) feltüntették a borjú adását: *„50 gazdátul egy borjút megkívánta az uraság”*.³¹ A szabadmenetelű emberek lakta Bogyoszlón (rom. Buduslân) urbáriumában rögzítették, hogy az egész falu a konyhára egy évben ad: 30 icce vajat, 18 ludat, 4 pulykát, 14 rucát, 50 csirkét vagy arányosan tyúkot, 1 bárányt, 1 nyulat, 1 kismalacot, 1 borjút, 700 tojást, 20 teknősbékát. Ugyanitt megjegyezték, hogy konyhára valók kevesebbek voltak.³² Bogyoszló a Váradi püspökséghez tartozott szabadmenetelű jobbágyok, zsellérek és házatlan zsellérek lakták, összesen 74-en adóztak.³³ Az egykori birtokok nemcsak nagyobb haszonvétellel éltek, hanem Mária Terézia úrbéri rendezése előtt írásban foglalták követeléseiket. Így pl. Értarcsára (rom. Tarcea) vonatkozóan – ahol nemes káptalan birtok volt, de káptalanon kívül árva Károlyi Klára asszony után gróf Haller Istvánnénak is volt tulajdona – 1759-ben a következő jegyzéket rögzítették. Minden ember, akinek háza s telekje van a többi szolgáltatások között felválthat 29 napot egy icce vajjal és 3 Rft-al, a két marhás igával bíró felválthat 23 napot egy icce vajjal és 4 Rft-al, a három marhás felválthat 22 napot egy icce vajjal és 5 Rft-al, a négy marhás felvált 21 napot egy icce vajjal és 6 Rft-al, a hat marhás 20 napot egy icce vajjal és 9 Rft-al. Továbbá a 33. pont után rögzítették: *„Ünnepi ajándékokat - eddig való szokás szerint adnak. Vadászat*

27 i. m. 148.

28 i. m. 60.

29 i. m. 156.

30 i. m. 160.

31 i. m. 148.

32 i. m. 47.

33 i. m. 307.

nem szabad. 34. pont: „*Minden gazda ad két csirkét, tíz tojást, nyolc gazda egy ludat és egy rucát.*”³⁴

Az adományok beszédésének ideje és később joga rendszerint az egyházi ünnepekhez igazodott. E mellett azt is feljegyezték, hogy amidőn pedig lakodalom vagy temetés esett, akkoriban akinek volt, 1 icce vaját, két csirkét és 10 tojást adni, az megtette.³⁵

Azt is rögzítették, hogy „...*amikor az uraság tisztje köztünk mulatott, néha 1, néha 2, néha 4 hétig magunk kenyerén és egyéb eleségén tette.*”³⁶

Befejezésként a napi étkezési rendből adódó szórvány adatokra hívom fel a figyelmet, olyan mint a *fölöstökömkor* és *ozsonnakor* időmeghatározás³⁷, ami bizonyíthatja a napi kétszeri étkezés rögződését és az ebéd hiányát még ebben a XVIII. században.

34 i. m. 87–88.

35 i. m. 10.

36 i. m. 88.

37 i. m. 113.